

Procedural Justice in the Iranian Criminal Process: Foundations, Capacities, and Challenges

Bagher Shamloo* (Corresponding Author)

Associate Professor, Department of Criminal Law and Criminology, Faculty of Law, Shahid Beheshti University, Tehran, Iran.

Email: b_shamloo@sbu.ac.ir

Amirhossein Khosroabadi

Ph.D. Candidate in Criminal Law and Criminology, Department of Criminal Law and Criminology, Faculty of Law, Shahid Beheshti University, Tehran, Iran.

Email: a_khosroabadi@sbu.ac.ir

Use your device to scan
and read the article online

Citation Shamloo, B., Khosroabadi, A. (2025). The effect of informing on termination of marriage and return. [Islamic Law \(A Quarterly Journal of Law\)](#). 22 (87): 101-172

 [10.22034/ilaw.2025.715459](https://doi.org/10.22034/ilaw.2025.715459)

Received: 15 November 2023 , Accepted: 08 May 2024

Abstract

According to contemporary thinkers, social justice is the ultimate goal of human society, such that this ideal manifests in all components of the social system. However, the establishment of a just society will not be possible as long as the members of the social system do not "feel" justice. Given the importance of the perception of social justice among the members of a society, justice researchers have re-evaluated "procedural justice." The significance of procedural justice in the criminal justice process lies in the fact that the parties involved in the case (the accused, the victim, and the public prosecutor) should feel justice through the "fair application of criminal law." Adhering to the three principles of equality, participation, and rule-based processes aids their understanding of the fairness of the criminal process.

This study employs a descriptive and analytical approach to evaluate Iran's criminal justice system based on the criteria of procedural justice. Although the constitution emphasises these characteristics, ensuring their implementation requires full support from criminal procedure laws. Without reforming procedural laws based on these features, it is not feasible to expect a "fair application of criminal law" and the realisation of "a sense of justice" among participants in the criminal justice process.

Keywords

Criminal justice system, Criminal procedure Act, Criminal trial, Fair trial, procedural justice, Social justice.

Extended Abstract:

1. Introduction

In contemporary social thought, justice is regarded as the ultimate goal of human society, a virtue that must manifest in all components of the social system. However, a truly just society cannot be realized until its members “feel” or perceive the existence of justice. This psychosocial dimension has led scholars to revisit the concept of procedural justice, shifting focus from the mere distribution of goods and rights—traditionally known as distributive justice—to the fairness of the processes themselves. Within the realm of criminal law, procedural justice ensures that the parties involved (the defendant, the victim, and the public prosecutor) experience a “sense of justice” through the fair implementation of criminal law.

The importance of procedural justice is heightened because criminal law institutions possess the power to limit or revoke the legitimate rights and freedoms of citizens. When formal laws, specifically criminal procedure codes, align with the principles of procedural justice, the likelihood of systemic violations decreases, and a coherent framework for fair trials is established. This research seeks to identify the necessary characteristics of criminal procedure laws to ensure compliance with procedural justice and evaluates the current Iranian legal system against these standards.

2. Research Methodology

This study adopts a descriptive-analytical approach to evaluate Iranian criminal procedure. The methodology is structured in two primary phases: first, the essential indicators of procedural justice are extracted and defined within the context of criminal legislation. Second, the current laws and regulations governing the Iranian criminal justice system are analyzed and assessed based on these extracted indicators to determine their strengths, weaknesses, and capacities for reform.

3. Research Findings

The research identifies three fundamental pillars of procedural justice in criminal proceedings: equality, participation, and regularity. The findings regarding these pillars in the Iranian context are as follows:

- **Principle of Equality:** This principle is manifested through judicial neutrality, independence, the unity of judicial authorities, and equal access to justice. While the Iranian Constitution and the Code of Criminal Procedure

(CPC) emphasize judicial independence and neutrality, several challenges remain. For instance, while judges are legally bound to be neutral, other critical actors in the justice system—such as the police, prison officials, and forensic experts—are not explicitly subjected to the same legal obligations of neutrality in the Iranian policy framework. Furthermore, the existence of specialized and exceptional courts, such as the Special Clerical Court and specific economic crime tribunals, challenges the principle of the “unity of judicial authorities”. Access to justice is also hampered by the lack of mandatory presence for parties in certain appellate stages and the Supreme Court.

- **Principle of Participation:** This pillar ensures that social subjects have an active role in the judicial process through the right to be heard, public trials, and the jury system. Iranian law recognizes the right to be heard and the necessity of informing the accused of charges. However, the right to access case files is often limited at the discretion of judicial authorities for reasons of security or confidentiality, which can impede an effective defense. While the Constitution mandates public trials, legislative exceptions—particularly regarding political and press crimes—sometimes broaden the scope for closed-door sessions beyond constitutional intent. Additionally, the jury board in Iran is criticized for being appointive rather than randomly selected from the public, and its opinions are often merely advisory and non-binding for the court.

- **Principle of Regularity:** This principle, synonymous with formal justice, demands the impartial and consistent application of law. It is supported by the rule of law, the requirement for reasoned and documented decisions, and the right to counsel. A significant achievement in Iranian law is the criminalization of judicial or law enforcement actions that violate legal procedures. However, the “right to counsel” faces a major hurdle in Note to Article 48 of the CPC, which restricts defendants in certain security or organized crime cases to choosing lawyers from a pre-approved list provided by the Head of the Judiciary. This limitation is viewed as a substantial violation of procedural justice and the principle of “equality of arms”.

4. Conclusion

The research concludes that while the Iranian Constitution establishes a strong foundation for most indicators of procedural justice, their legislative implementation in the 2014 Code of Criminal Procedure and subsequent practice is inconsistent. The system demonstrates significant gaps, particularly in the handling of economic and security crimes, where principles such as the unity of courts, public trials, and the free choice of counsel are frequently compromised.

To enhance the legitimacy of the criminal justice system, there is an urgent need to prioritize the principles of participation and regularity. Although the “Judicial Security Document” represents a progressive step toward protecting these rights, it currently lacks the necessary enforcement mechanisms. Therefore, the study suggests that reforming conflicting legal provisions—especially those regarding the restricted choice of lawyers and the expansion of specialized courts—should be the primary focus of any judicial reform program in Iran to ensure a genuine “sense of justice” among citizens.

Funding

According to the corresponding author, this research received no specific grant from any funding agency.

Authors’ Contributions

All authors contributed to the design, implementation, and writing of the manuscript and approved the final version of the article.

Conflict of Interest

The authors declare that there is no conflict of interest regarding the authorship or publication of this article.

دادرسی کیفری ایران در سنجه عدالت روزی‌ها

(مبانی، ظرفیت‌ها و چالش‌ها)

باقر شاملو* (نویسنده مسئول)

دانشیار گروه حقوق جزا و جرم‌شناسی، دانشکده حقوق، دانشگاه شهیدبهشتی (ره)، تهران، ایران.
Email: b_shamloo@sbu.ac.ir

امیرحسین خسروآبادی

دانشجوی دکتری حقوق کیفری و جرم‌شناسی، گروه حقوق جزا و جرم‌شناسی، دانشکده حقوق، دانشگاه شهیدبهشتی (ره)، تهران، ایران
Email: a_khosroabadi@sbu.ac.ir

استناد شاملو، باقر؛ خسروآبادی، امیرحسین (۱۴۰۴). دادرسی کیفری ایران در سنجه عدالت روزی‌ها (مبانی، ظرفیت‌ها و چالش‌ها). فصلنامه حقوق اسلامی، ۲۲ (۸۷): ۱۴۰-۱۰۱
doi 10.22034/ilaw.2025.715459

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۸/۲۴، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۲/۱۹

چکیده

به تعبیر اندیشمندان معاصر، عدالت اجتماعی غایت جامعه انسانی است؛ به نحوی که این مطلوب در کلیه اجزای سیستم اجتماعی، تبلور یابد. با این حال، تا زمانی که تابعان نظام اجتماعی عدالت را «احساس» نکنند، تحقق جامعه عادلانه میسر نخواهد شد. با توجه به اهمیت «برداشت» تابعان یک جامعه از عدالت اجتماعی، اندیشمندان عدالت - پژوه «عدالت رویه‌ای» را بازخوانی کردند. اهمیت عدالت رویه‌ای در فرایند دادرسی کیفری از آن رو است که طرف‌های دعوا (متهم، بزه‌دیده و مدعی‌العموم) در این فرایند، از رهگذر «اجرای عادلانه قانون کیفری»، «احساس عدالت» کنند. رعایت سه اصل برابری، مشارکت و قاعده‌مندی، به ادراک آنان از عادلانه‌بودن فرایند کیفری کمک می‌کند.

پژوهش حاضر با استفاده از رویکرد توصیفی و تحلیلی، به ارزیابی دادرسی کیفری ایران بر اساس معیارها عدالت رویه‌ای می‌پردازد. اگرچه در قانون اساسی به این شاخصه‌ها تأکید شده است، اما تضمین اجرای این شاخصه‌ها مستلزم حمایت کامل قوانین دادرسی کیفری است. در صورت عدم اصلاح قوانین شکلی مبتنی بر این شاخصه‌ها، نمی‌توان انتظار «اجرای عادلانه قانون کیفری» و تحقق «احساس عدالت» در کنش‌گران دادرسی کیفری را داشت.

واژگان کلیدی

دادرسی عادلانه، دادرسی کیفری، قانون آیین دادرسی کیفری، عدالت رویه‌ای، نظام عدالت کیفری.

مقدمه

طی قرن‌های متمادی واژه‌شناسان مفهوم عدالت را در زبان‌های مختلف تعریف کردند. واژگانی چون «عدالت» (Justice)، «انصاف» (Fair) و «قسط»، مشتمل بر معانی متعدد ولی همسو با یکدیگر هستند که افاده برابری، حق و شایستگی می‌کنند (Black, 1983, pp.448-449).^۱ در ادبیات دینی نیز این واژگان افاده همان معانی را می‌دهند (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲، ص ۵۵۱-۵۵۳) که بیانگر اتحاد ذاتی این مفهوم است. با توجه به آنکه مفهوم عدالت در ارتباط با مراتب وجودی انسان معنا می‌یابد، عدالت به شاخه‌های فردی و اجتماعی تفکیک می‌شود. آنچه که غالباً در آثار فقهی در خصوص مفهوم «عدالت» ذیل ابواب قضا، شهادت و وکالت مطرح می‌شود، به «عدالت به‌مثابه وصف شخصی» اشاره دارد. مشهورترین تعریف عدالت در این سطح، مشعر بر عدم ارتکاب گناه کبیره، عدم اصرار بر ارتکاب گناهان صغیره و عدم ترک مروّت می‌باشد (انصاری، ۱۴۱۴، ص ۶-۷).

متعلّق عدالت اجتماعی، روابط انسان‌ها با یکدیگر و نسبت‌داریی انسان‌ها با سرمایه‌های اجتماعی است. عدالت رویه‌ای (Procedural Justice) یکی از مهم‌ترین ساحت‌های نظریه عدالت اجتماعی است که از سوی نظریه‌پردازان معاصر تبیین شده است. موضوع عدالت رویه‌ای منصفانه‌بودن فرایندها می‌باشد و هدف از آن، اجرای عادلانه قواعد و جلب اعتماد سوژه‌ها نسبت به عادلانه‌بودن فرایندهاست. در مطالعات علوم اجتماعی، عدالت رویه‌ای، به‌عنوان یک معیار اساسی برای سنجش اعتبار نهادهای اجتماعی (Social Institution) کاربرد دارد. یکی از این نهادها که نقش اساسی در تنظیم امور نظام اجتماعی دارد و اهمیت آن به‌دلیل تحدید و سلب حقوق و آزادی‌های مشروع شهروندان مضاعف می‌شود، نهاد قانونگذاری کیفری است. مهم‌ترین ویژگی این نهاد آن است که مفاد آن

۱. در زبان لاتین، واژگانی از قبیل «Justimum» و «Justa» افاده معنایی قریب به واژه عدالت می‌کند.

وصف الزامی به خود می‌گیرد و دارای ضمانت اجراست (Turner, 1997, p. 205). در این میان، قوانین شکلی (که مصداق بارز آن، قوانین حوزه دادرسی هستند) اهمیت بیشتری دارد؛ چراکه در تثبیت برداشت سوژه‌ها از عادلانه بودن رویه‌ها سهم مؤثری ایفا می‌کند؛ از این رو هر اندازه که قوانین دادرسی کیفری با عدالت رویه‌ای سازگار شود، احساس عدالت تحقق یافته میان تابعان نظام حقوقی بیشتر خواهد بود. هرآنچه که اصول عدالت رویه‌ای در قوانین شکلی ظهور داشته باشد، امکان نقض اصول عدالت رویه‌ای در فرایند دادرسی کاهش می‌یابد و چهارچوب منسجمی جهت تحقق دادرسی عادلانه و منصفانه برقرار می‌سازد.

مسئله اساسی این پژوهش آن است که قوانین دادرسی کیفری به‌منظور انطباق با عدالت رویه‌ای، باید واجد چه مشخصه‌هایی باشد. برای پاسخ به این سؤال باید شاخصه‌های عدالت رویه‌ای متناسب با نظام قانونگذاری دادرسی کیفری استخراج شود، اما مسئله مهم‌تر نسبت میان نظام دادرسی کیفری ایران با شاخصه‌های عدالت رویه‌ای است که مستلزم ارزیابی مقررهای دادرسی کیفری متناسب با شاخصه‌های استخراج شده می‌باشد. این نوشتار با استفاده روش توصیفی - تحلیلی، ابتدا شاخصه‌های ضروری عدالت رویه‌ای را متناسب با نهاد قانونگذاری کیفری استخراج کرده و تلاش می‌کند تا تبیینی از آن را در بخش نخست ارائه دهد. در بخش دوم نیز تجلی این شاخصه‌ها در قوانین و مقررات مرتبط با دادرسی کیفری بررسی می‌گردد.

۱. عدالت رویه‌ای؛ مفهوم‌شناسی و شاخصه‌ها

به‌منظور سنجش قوانین مرتبط با دادرسی با معیار شاخصه‌های عدالت رویه‌ای، ابتدا ضروری است مفهوم عدالت رویه‌ای تبیین و سپس شاخصه‌های آن استخراج شود.

۱-۱. گذار از عدالت اجتماعی به عدالت رویه‌ای

به موازات تاریخ اندیشه، مفهوم عدالت به‌عنوان مهم‌ترین هنجار در جامعه مورد توجه قرار گرفته است. در حوزه اخلاق و فلسفه نیز عدالت به‌عنوان یکی از مهم‌ترین فضیلت‌ها، و حتی مهم‌ترین فضیلت نهادهای اجتماعی (Social Institution) محسوب می‌شود (Rawls, 2009, p.3). نخستین برداشت‌ها از عدالت اجتماعی منحصر در «عدالت توزیعی» (Distributive Justice) نسبت به کالاها، خدمات، فرصت‌ها و حقوق اجتماعی به‌نحو عادلانه میان شهروندان بود؛ براین‌اساس مارکس (Karl Marx) عدالت اجتماعی را در مفهوم خاص عدالت توزیعی (توزیع برابر منابع و امکانات و بهره‌مندی شهروندان به‌صورت برابر و بازتوزیع ثروت در جامعه) توصیف کرد، دیوید میلر (David Miller) آن را با مفهوم «استحقاق» پیوند داد، جان رالز (John Rawls) عدالت اجتماعی را در مفهوم «برابری فرصت‌ها» ترسیم کرد و راندل دورکین (Ronald Dworkin) نیز آن را منحصر در «برابری حقوق افراد» دانست (حسینی بهشتی، ۱۳۸۳، ص ۱۰۳-۱۰۸).

هریک از این برداشت‌ها در راستای پاسخ به پرسش «کدام شیوه توزیع عادلانه است؟»، به‌وجود آمد و با تمرکز بر ساختارها جامعه و نهادهای اجتماعی، نظریه عدالت اجتماعی را توسعه داد، اما عدالت اجتماعی از سطح مناسبات ساختاری نیز فراتر رفت و به سطح مناسبات روان‌اجتماعی راه یافت. در این سطح، انسان یک کنشگر اجتماعی دارای احساسات پیشران است که این احساسات بر بینش، نگرش و کنش‌های او اثرگذار می‌باشد؛ بنابراین نمی‌توان او را محدود به مناسبات ساختارها و نهادهای اجتماعی کرد. این تغییر پارادایم از عدالت اجتماعی، نخستین انگیزه‌ها را برای توجه به عدالت رویه‌ای به‌وجود آورد. عدالت رویه‌ای، چهره‌ای از عدالت اجتماعی است که نقش مؤثری در تحقق برداشت عمومی از عادلانه‌بودن نظام اجتماعی دارد. پیشینه عدالت رویه‌ای به ابعاد روان‌شناختی انسان بازمی‌گردد؛ آنگاه که

احساسات انسان نسبت به تبعیض برانگیخته می‌شود و بی‌عدالتی را به نظام اجتماعی توسعه می‌دهد و آن را ناعادلانه می‌انگارد (سن، ۱۳۹۲، ص ۴۲۰). در حال حاضر، صرف اتکا به عادلانه‌بودن محتوای قواعد کافی نیست، بلکه انگاره ذهنی سوژه‌های انسانی مبنی بر عادلانه‌بودن این قواعد است که زمینه اجرا، بهینگی و توجیه‌پذیری قواعد را فراهم می‌سازد. برداشت عادلانه از این محتوا ناشی از خودانگاشت‌هایی است که سوژه‌های رقابت در ذهن خود به وجود می‌آورند. اگرچه خودانگاشت‌های عادلانه تا حدودی تحت تأثیر روابط قدرت و غلبه گفتمان مسلط بر ساخته می‌شود، اما شاخصه‌هایی نیز وجود دارد که می‌تواند به صورت عینی در فرایند تصمیم‌گیری و اجرا تأثیر گزارده و در عمل موجب شکل‌گیری خودانگاشت‌های عادلانه از محتوا گردد؛ بنابراین این شاخصه‌ها تأثیر زیادی در بر ساخت عادلانه از رویه‌ها دارد (Berry, 2005, p.10).

۱-۲. تبیین عدالت‌رویه‌ای

تبیین عدالت‌رویه‌ای مستلزم توضیح این مفهوم و استخراج شاخصه‌های سنجش‌پذیر آن است. برای این منظور، نخست مفهوم عدالت‌رویه‌ای و سپس شاخصه‌های آن تبیین می‌شود.

۱-۲-۱. مفهوم عدالت‌رویه‌ای

عدالت‌رویه‌ای، بازخوردی از نظریات عدالت با حوزه روان‌شناسی اجتماعی است. مسئله اصلی در عدالت‌رویه‌ای آن است که انسان‌ها چگونه نسبت به عادلانه‌بودن کنش‌های اجتماعی قضاوت می‌کنند (ازکمپ، ۱۳۸۶، ص ۵۸۰)؛ بنابراین فراتر از آنکه دستاوردهای عدالت اجتماعی باید محقق شود، باید ادراک عموم سوژه‌ها نسبت به تحقق عدالت اجتماعی مورد توجه قرار گیرد. در واقع، «عدالت باید آشکارا و بی‌تردید دیده شود که اجرا شده است» (سن، ۱۳۹۲، ص ۴۱۱). این ضرورت لزوماً بر اساس اجرای مطلوب یک نظریه عدالت اجتماعی محقق نمی‌شود، بلکه نیازمند

مدیریت برداشت ذهنی سوژه‌های نظریه عدالت خواهد بود تا قضاوت آنان را درباره اجرای عدالت اجتماعی جهت‌دار کند. عدالت رویه‌ای به آن دسته از روابطی تعلق می‌گیرد که در حال رقابت با یکدیگر هستند. در جریان رقابت میان کنش‌گران، آنچه که در پایان باعث می‌شود طرف‌های رقابت از نتیجه (علی‌رغم بازنده یا برنده بودن) رضایت داشته و به آن اکتفا شوند، عدالت رویه‌ای است. عدالت رویه‌ای به دنبال آن است که قواعد رقابت را به نحوی ساماندهی کند تا طرفین رقابت در پایان «برداشت» عدالت کنند (Rob-bins, 2001, p. 170). جان رالز نظریه عدالت خود را به نحوی می‌پروراند که همسو با عدالت رویه‌ای باشد. علت این امر آن است که رالز غایت عدالت اجتماعی را سامان اجتماعی می‌داند (Rawls, 2009, p.3) و تا زمانی که سوژه‌های نهادهای اجتماعی (شهروندان جامعه مدنی در رویکرد لیبرال دموکراسی) آن را درک نکنند،^۱ سامان اجتماعی محقق نخواهد شد. رالز در مقام شکل‌گیری در چنین وضعیتی، نهادهای اجتماعی، نظیر قوانین دادرسی، نقش مؤثری در تحقق عدالت رویه‌ای دارند و اگر این نهادها عادلانه باشد، پیامدهای آن نیز عادلانه خواهد بود.^۲

عدالت رویه‌ای از چشم‌انداز دانش حقوق مشتعل بر مجموعه‌ای از الزامات و قواعدی است که شرایط رقابت حقوقی میان دو یا چند سوژه را ساماندهی می‌کند. این قواعد و الزامات می‌تواند ناظر به روابط طرفینی در مرافعات مدنی یا روابط دولت در مقام مدعی‌العموم با اشخاص در دادرسی‌های کیفری باشد. مقصود از عدالت رویه‌ای در فرایند دادرسی

۱. نکته کلیدی در فهم نظریه عدالت رالز آن است که بدانیم او عدالت در واقعیت را با دریافت شهروندان از عدالت (Perception of Justice) دو امر مجزا می‌شمارد. آنچه که در نظریه عدالت به مثابه انصاف (Justice as a Fairness) موضوعیت دارد، درک شهروندان از عدالت است. به همین دلیل طرح موضوعاتی نظیر «حجاب جهل» برای استخراج اصول عدالت در راستای این درک شهروندان از عدالت تأثیرگذار است (see: Bentley, 1973, p. 1071).

۲. این درحالی است که رابرت نوزیک (Robert Nozick) دیدگاه کاملاً متفاوتی با رالز دارد. نوزیک بر این باور است تا زمانی که دنباله‌های پیشین یک رویداد عادلانه باشد، نمی‌توان انتظار پیامدهای عادلانه از آن رویداد را داشت (برای مطالعه بیشتر از موضع نوزیک نسبت به نظریه رالز، ر.ک: Cohen, 1995, chs. 1-2).

کیفری آن است که صرف‌نظر از قضاوت هنجاری در باب قواعد ماهوی ناظر به استحقاق عادلانه اشخاص، شرایط رقابت میان مدعی‌العموم و متهم به‌نحوی سامان‌دهی شود تا هر دو طرف فرصت عادلانه در کسب پیروزی را داشته باشند. به‌همین دلیل، قواعد ترسیم شده در چهارچوب این رقابت باید با لحاظ برابری و بدون هرگونه تبعیض میان طرف‌های رقابت باشد تا بتوان ادعا کرد آنچه در پایان به‌عنوان نتیجه حاصل می‌شود، عادلانه خواهد بود (عدالت‌رویی‌ای ناقص).

۱-۲-۲. سنجه‌های عدالت‌رویی‌ای

اگر چه اصول عدالت اجتماعی مبتنی بر تحلیل «عدالت به‌مثابه انصاف» حول دو شاخصه «برابری» و «تفاوت» استوار شده است (Rawls, 2009, p.53)، اما میان تقریر عام از اصل عدالت و ظهور این اصل در شاخه عدالت‌رویی‌ای ناقص در فرایند دادرسی کیفری، تفاوت زیادی وجود دارد. واقعیت آن است که دو اصل مذکور از عدالت اجتماعی را باید در قوانین ماهوی به‌کار گرفت، اما تا زمانی که اصول عدالت‌رویی‌ای مراعات نشود، نمی‌توان انتظار اجرای صحیح و کامل از قوانین ماهوی و استقرار عدالت اجتماعی داشت (فلاح‌زاده، ۱۳۹۴، ص ۴۱-۴۳). ازسوی دیگر، استخراج شاخصه‌های قابل سنجش عدالت‌رویی‌ای، امری ضروری است تا بر اساس آن بتوان رویه‌ها را ارزیابی کرد. در صورتی که این شاخصه‌ها استخراج و ارزیابی نشود، امکان انحراف عامدانه رویه‌ها از عدالت اجتماعی و تبعیض هدفمند وجود دارد (Berry, 2005, p.27). در آثار علمی، شاخصه‌های متعددی برای عدالت‌رویی‌ای بیان شده است. بسیاری از این آثار، شاخص‌های عدالت‌رویی‌ای را در چهار مؤلفه بی‌طرفی (Neutrality)، حق‌استماع (Voice)، رعایت کرامت (Respect) و انتقال نمادهای اعتماد آفرین (Trustworthy) بیان کرده‌اند که ناظر بر عدالت سازمانی است (Tyler, 1988, p.117). آمارتیا سن، رسالت عدالت‌رویی‌ای را جلب خرد جمعی نسبت به

عادلان‌بودن فرایندها می‌داند و شاخصه‌های آن را از این رهگذر تبیین می‌کند، اما تحصیل این هدف منوط به دو عامل اهتمام به منافع دیگران و وابستگی متقابل است (سن، ۱۳۹۲، ص ۴۱۹). عامل نخست که هسته تحلیلی نظریه «عدالت به مثابه انصاف» است، بر لزوم برابری، منع تبعیض و انصاف در نهادها تأکید دارد. ثمره عامل دوم نیز در اهتمام به دیدگاه‌های دیگران و ضرورت ارزیابی صحت ادعای آنان نمایان می‌شود، اما رسالت عدالت رویه‌ای را نباید منحصر در سطح روانی سوژه‌ها و برداشت آنان از عادلانه‌بودن فرایند دانست، بلکه عدالت رویه‌ای مشتمل بر تشریفاتی است که موجب اجرای عدالت طبیعی یا عدالت وضعی می‌شود و امکان انحراف از آن را منتفی می‌سازد؛ لذا ضرورت دارد سنجه‌های عدالت رویه‌ای در فرایند دادرسی به نحو مجزا استخراج و تبیین شود. در گفتار بعد، این سنجه‌ها به صورت تفصیلی بررسی می‌گردد.

۱-۳. شاخصه‌سازی دادرسی عادلانه در پرتو عدالت رویه‌ای

به‌طور سنتی، نخستین شاخصه‌های ارزیابی عدالت رویه‌ای در فرایند دادرسی مشتمل بر دو قاعده بود؛ نخست آنکه هیچ کس نمی‌تواند در دعوای خود نقش داور را داشته باشد؛ دوم آنکه ادعا و دفاعیات اشخاص باید به صورت عادلانه استماع شود (فلاح‌زاده، ۱۳۹۴، ص ۲۰). این دو قاعده ناظر به آن است که سوژه‌ها برداشت عادلانه از فرایندها داشته باشند، اما آنچه که قابل انتقاد به نظر می‌رسد، بی‌توجهی این قواعد نسبت به اجرای عادلانه قواعد است. اساساً رسالت عدالت رویه‌ای در فرایند دادرسی لزوماً ایجاد تصور از عادلانه‌بودن فرایند دادرسی نیست، بلکه اجرای عادلانه طبق قوانین موضوعه نیز می‌باشد؛ بنابراین لازم است در استخراج شاخصه‌های عدالت رویه‌ای، به ضرورت اجرای عدالت (نتیجه عادلانه رویه‌ها) نیز توجه شود.

تجلی عدالت رویه‌ای در فرایند کیفری در سه اصل برابری، مشارکت و قاعده‌مندی (Regularity) در دادرسی ظهور می‌یابد. دو اصل برابری و

مشارکت، ناظر به احساس عدالت میان سوژه‌های فرایند دادرسی است، اما اصل اخیر به اجرای عادلانه، منصفانه و بی‌طرفانه قانون در دادرسی کیفری اشاره دارد. در ادامه هر یک از این سه اصل تبیین می‌شود و در مبحث دوم، قوانین شکلی کیفری ایران مبتنی بر این اصول ارزیابی می‌گردد.

۱-۳-۱. اصل برابری

برابری، مؤلفه اساسی در مطالعات عدالت پژوهی و اولین شاخصه مهم عدالت اجتماعی می‌باشد (Rawls, 2009, p.54). نخستین معنایی که از عدالت به ذهن متبادر می‌شود، مفهوم برابری است (والزر، ۱۳۹۴، ص ۵۱۸-۵۱۹)؛ تا حدی که غالب نظریات عدالت اجتماعی در قرن اخیر، نسبت به برابری در یک هسته مفهومی که در آن نظریه واجد اهمیت است، تأکید داشته‌اند (سن، ۱۳۹۲، ص ۳۱۵). در فرایند دادرسی کیفری، این اصل اهمیت زیادی در احساس عدالت طرف‌های دعوا دارد. در صورت نقض قاعده برابری میان طرف‌های دادرسی کیفری، حتی اگر قوانین ماهوی به درستی اجرا شود، طرف برنده این فرایند موفقیت خود را نه از رهگذر اجرای قانون ماهوی، بلکه ناشی از داشتن جایگاه برتر در فرایند دادرسی کیفری می‌داند. طرف بازنده نیز موقعیت فرودستانه خود را در رقابت کیفری، عاملی برای بازنده‌شدن خود به حساب می‌آورد؛ در نتیجه هیچ یک از طرف‌های رقابت احساس عدالت نخواهند کرد.

در فقه اسلامی، برابری (تسویه) میان طرف‌های نزاع، به‌عنوان یکی از مقومات مشروعیت رویه دادرسی می‌باشد (علامه حلی، ۱۴۱۳، ص ۴۲۸-۴۳۰/ تبریزی، [بی‌تا]، ص ۱۱۷-۱۱۸). فقهای اسلامی در بیان مبنای این حکم به آیات قرآن کریم (ر.ک: نساء: ۵۸) و روایات متعدد از معصومین (ع) استناد کرده‌اند (حرّ عاملی، ۱۴۰۹، ج ۲۷، ص ۲۱۴-۲۱۵/ زحیلی، ۱۴۲۲، ص ۳۳۵). حتی آن دسته از فقهای اسلامی که در وجوب تسویه تردید دارند، رعایت تسویه از سوی دادرس را با هدف رفع تهمت و سوءظن نسبت به قاضی،

عقلاً ضروری می‌دانند (انصاری، ۱۴۱۴، ص ۱۱۳). اصل برابری از دو حیث سلبی (برابری سیاسی) و ایجابی (برابری قضایی) قابل تفکیک است؛ از بعد سلبی، هریک از شهروندان باید حق برابر در دادخواهی نسبت به هر شخص بدون تبعیض داشته باشند، اما در بعد ایجابی، ساختار قضایی مکلف است در مواجهه با دادخواهی شهروندان بی طرف بوده و استقلال و وحدت درونی خود را حفظ کند (Rawls, 2009, p. 194).

۲-۳-۱. اصل مشارکت

اصل مشارکت یکی از مهم‌ترین اصول در تحقق عدالت رویه‌ای در فرایند دادرسی کیفری است. این اصل ریشه‌دار، رکن اساسی عدالت رویه‌ای و نمایانگر چهره بیرونی نظام قضایی در مواجهه با شهروندان از حیث رعایت قواعد عادلانه می‌باشد (فلاح‌زاده، ۱۳۹۴، ص ۷۳). اصل مشارکت صرفاً تکلیفی بر عهده ساختارهای قضایی است که باید از سوی نهادهای اجتماعی تضمین گردد و از رهگذر آن، احساس عدالت در ذهنیت سوژه‌ها ایجاد شود (Rawls, 2009, p. 194). برخی مفسران در ذیل آیه ۵۸ سوره نساء^۱ بیان داشته‌اند که «حکم بالعدل»، صرفاً متعلق به محاکمه از سوی حاکم نیست، بلکه «حکم بالعدل» یک تکلیف اجتماعی است که تنها با مشارکت شهروندان در اقامه حکم شرعی حاصل می‌شود (مدرسی، ۱۴۱۹، ج ۲، ص ۱۰۷). اگر حق مشارکت افراد (به‌عنوان طرف دعوا) در فرایند دادرسی کیفری سلب یا محدود شود، عملاً مانعی اساسی در برابر طرف‌های دادرسی کیفری جهت پیگیری روند دعوا ایجاد خواهد شد؛ بنابراین شخصی که با این مانع مواجه شده است، به دلیل آنکه موقعیت مناسبی در رقابت ندارد، هیچ‌گاه احساس عدالت نخواهد کرد.

سازوکارهای نظام عدالت کیفری در مواجهه با مراجعه‌کنندگان به دستگاه قضایی باید به نحوی باشد که اشخاص نقش فعالی در فرایند قضایی بر عهده

۱. «وَإِذَا حُكِمْتُمْ بَيْنَ النَّاسِ أَنْ تَحْكُمُوا بِالْعَدْلِ».

داشته باشند یا بتوانند دیدگاه‌های عمومی جامعه را به تصمیمات قضایی منتقل کنند؛ بنابراین شاخصه‌های مربوط به اصل مشارکت را می‌توان در حق بر استماع، علنی بودن دادرسی و نهاد هیئت منصفه خلاصه کرد. هر سه شاخصه در زمره تکالیف ساختار قضایی در مواجهه با شهروندان است که می‌تواند در شکل‌گیری خودانگاشت اجرای عدالت در فرایند قضایی مؤثر باشد. در صورتی که هریک از این شاخصه‌ها در فرایند دادرسی کیفری رعایت نشود، اصل مشارکت شهروندان نقض خواهد شد و طرف‌های دعوای کیفری در پایان رقابت احساس عدالت نخواهند کرد.

۱-۳-۳. اصل قاعده‌مندی

اصل قاعده‌مندی در عدالت رویه‌ای ناظر بر فرایند اجرای عادلانه قانون به دور از هرگونه تبعیض می‌باشد. این اصل مساوق با مفهوم «عدالت صوری» (Formal Justice) است که به اجرای کامل و بدون تبعیض هنجارها و قواعد موضوعه حقوقی نسبت به سوژه‌های آن اشاره دارد. اگر در یک سامانه اجتماعی، سه‌گانه ساختار، نهاد و قواعد بنیان‌گذار^۱ را لحاظ کنیم، آنچه که در عدالت رویه‌ای اهمیت دارد قواعد بنیان‌گذار ساختارها و نهادهاست که رسالت به اجراگزاردن قانون (عدالت) محتوایی (Substantive Justice) را بر عهده دارد. با این توضیح، اصل قاعده‌مندی در عدالت رویه‌ای عبارت از «اجرای بی‌طرفانه و یکدست قوانین، فارغ از اینکه اصول محتوایی آن‌ها چه هستند» می‌باشد (Rawls, 2009, p.51).

اصل قاعده‌مندی از آیه ۵۸ سوره نساء^۲ قابل برداشت است. مطابق با این آیه شریفه، فرایند صدور حکم قضایی در مراعات باید عادلانه باشد (تبریزی، [بی‌تا]، ص ۱۸-۲۲). این درحالی است قرآن کریم در آیه ۱۳۵ این

1. Structure, Institution, Constitutive Rules.

۲. «وَ إِذَا حُكِمْتُمْ بَيْنَ النَّاسِ أَنْ تَحْكُمُوا بِالْعَدْلِ».

سوره^۱ به عدالت محتوایی (قسط) اشاره کرده است. این تمایز در قرآن کریم در واژه‌گزینی میان «عدل» و «قسط» بیانگر ضرورت توجه به اصل قاعده‌مندی در عدالت رویه‌ای با لزوم محتوای مبتنی بر عدالت اجتماعی (قسط) برای هنجارها و قوانین، است.

اصل قاعده‌مندی در دادرسی کیفری ضامن اجرای عادلانه قوانین کیفری است. مهم‌ترین شاخصه این اصل، حاکمیت قانون (در حقوق موضوعه) یا قبح عقاب بلابیان (در فقه) می‌باشد که نتایج بسیار مهمی در دادرسی کیفری به دنبال دارد. مهم‌ترین پیامد آن اصل براءت (فرض بی‌گناهی)، حفظ کرامت شهروندان، تفسیر مضیق قوانین ماهوی کیفری و اجرای سریع قوانین قوانین شکلی نسبت به متهم است (خالقی، ۱۳۹۸، ج ۱، ص ۱۶۶-۱۶۸). همچنین حضور متخصصان حقوقی در این فرایند به‌عنوان وکلای طرف‌های منازعه می‌تواند در تحقق این اصل تأثیر به‌سزایی داشته باشد. با این حال، هرگونه تصمیم در فرایند دادرسی ازسوی مقامات باید مستند و مستدل به قواعد حقوقی باشد تا بتوان بر اجرای اصل قاعده‌مندی نظارت دقیق ایفا کرد.

۲. نسبت شاخصه‌های عدالت رویه‌ای در قوانین موضوعه ایران

سه پایه مهم عدالت رویه‌ای در بستر دادرسی کیفری، اصول برابری، مشارکت و قاعده‌مندی است، اما ذیل هریک از این اصول، شاخصه‌هایی نهفته است که در ارزیابی تحقق عدالت رویه‌ای مؤثر خواهد بود. در ادامه هریک از این شاخصه‌ها به‌نحو اجمالی بررسی و نقش قوانین و مقررات ناظر به دادرسی کیفری ایران را از حیث تقویت یا تضعیف این شاخصه‌ها، ارزیابی خواهد شد.

۲-۱. اصل برابری در فرایند دادرسی کیفری

اصل برابری در فرایند دادرسی کیفری خود را در شاخصه‌های راهبردی

۱. «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُونُوا قَوَّامِينَ بِالْقِسْطِ».

بی‌طرفی و استقلال قضایی، وحدت مراجع قضایی و حق دسترسی به دادخواهی نشان می‌دهد. در ادامه الزامات نظام دادرسی کیفری مبتنی بر این شاخصه‌ها بررسی و جایگاه آن در قوانین دادرسی کیفری واکاوی می‌شود.

۲-۱-۱. بی‌طرفی و استقلال قضایی

بی‌طرفی و استقلال قضایی، شاخصه مهمی در فرایند دادرسی کیفری است که باید از سوی نظام عدالت کیفری تضمین شود. این شاخصه تضمین مهمی برای اصل «برابری» است و شرط ضروری تحقق دادرسی کیفری عادلانه می‌باشد. بر اساس آن، نظام عدالت کیفری بدون جانبداری و تبعیض در طرف‌های دعوا، باید واقعه جنایی را ارزیابی عادلانه کند. با لحاظ این ضرورت، ماده ۶ سند امنیت قضایی^۱ این شاخصه را به‌عنوان یکی از راهبردهای «امنیت قضایی» بیان کرده است. مفاهیم «استقلال» و «بی‌طرفی» ارتباط زیادی با یکدیگر دارند و در عین حال از هم متمایزند. «استقلال» اشاره به عدم اختیار کامل مقام قضایی یا مراجع قضاوتی در ایفای وظایف خود دارد و مانع از اعمال نفوذ اشخاص و ساختارها در فرایند دادرسی می‌شود، اما «بی‌طرفی» متعلق به گرایش‌های دادرس در رابطه با موضوع نزاع است تا در پرونده‌ها بدون پیش‌داوری نسبت به نزاع، تصمیم‌گیری کند.

در حقوق کامن‌لا، هرگونه مداخله و مشارکت پیشینی در فرایند تصمیم‌گیری از سوی دادرس، مصداق نقض قاعده بی‌طرفی بوده و دادرسی منصفانه را زیر سؤال می‌برد (فلاح‌زاده، ۱۳۹۴، ص ۲۶۵). به‌همین دلیل ماده ۳۷۲ این قانون نیز برای تضمین بی‌طرفی دادرس تأکید می‌کند که قبل از «اتمام رسیدگی و اعلام رأی»، نمی‌توان نسبت به برائت یا مجرمیت متهم اظهار نظر کرد. همچنین ماده ۳۷۳ نیز برای رعایت اصل تناظر در دادرسی که از جلوه‌های بی‌طرفی است، دریافت هرگونه اسناد، مدارک یا لوایح

۱. بخشنامه رئیس قوه قضائیه در خصوص سند امنیت قضایی مصوب ۱۳۹۹/۷/۱۶ رئیس قوه قضائیه.

جدید پس از اعلام ختم رسیدگی را ممنوع کرده است. ماده ۳ این قانون نیز صراحتاً به بی‌طرفی مقامات قضایی به‌عنوان یکی از اصول بنیادین دادرسی کیفری تأکید می‌کند. بند ۴ ماده ۱۷ قانون نظارت بر رفتار قضات ۱۳۹۰، خروج مقام قضایی از بی‌طرفی را «تخلف انتظامی» می‌داند. همچنین طبق ماده ۶۰۵ قانون مجازات اسلامی (کتاب تعزیرات)، آن دسته از مقامات قضایی یا ضابطان دادگستری که «از روی غرض و بر خلاف حق» تصمیمی اتخاذ کنند، به حبس و جزای نقدی محکوم می‌شوند، اما «بی‌طرفی» صرفاً تکلیف قانونی «مراجع قضایی» نیست، بلکه سایر مقامات نظام عدالت کیفری نیز مکلف به رعایت «بی‌طرفی» در تصمیمات خود هستند؛ چه اینکه اشخاصی نظیر پلیس، مأموران زندان‌ها، کارشناسان و پزشک قانونی، نقش مؤثری در تحقق عدالت دارند (Walker & et al., 2000, pp.108, 281 & 265)؛ بنابراین بی‌توجهی قانونگذار به تکلیف این اشخاص در رعایت «بی‌طرفی»، چالش اساسی سیاستگذاری کیفری ایران در تحقق عدالت رویه‌ای است.

عدم انتفاع مقامات از نتیجه دادرسی، یکی از جلوه‌های اصل بی‌طرفی است که به آن منع جانبداری شخصی گفته می‌شود؛ لذا نهاد ردّ دادرسی در سیاستگذاری کیفری برای پشتیبانی از بی‌طرفی و رفع شبهه جانبداری شخصی در تصمیمات قضایی پیش‌بینی شده است. در فقه اسلامی، عدم انتفاع دادرسی از خصومه و وجود رابطه میان دادرسی و یکی از متداعیین (که در حد رابطه میزبان و مهمان) از اسباب منع دادرسی شمرده شده است (اردبیلی، ۱۴۲۳، ج ۱، ص ۴۱۸-۴۱۹ و ج ۲، ص ۱۰). ماده ۴۲۱ قانون آیین دادرسی کیفری با ذکر جهاتی که مشعر به وجود رابطه منفعت‌طلبانه میان دادرسی و طرف‌های نزاع کیفری است، ایراد ردّ دادرسی را معتبر می‌شمارد. مواد ۴۲۴ و ۱۵۸ نیز این ایراد را به مقامات قضایی در دادسرا و کارشناس دادگستری تسری می‌دهد. باوجود آنکه بسیاری از پرونده‌های کیفری از سوی ضابطان قضایی (ضابطان

عام و خاص) تشکیل می‌شود و غالب پرونده‌های مهم نظیر پرونده‌های جرایم اقتصادی، سایبری و امنیتی، بر اساس گزارش ضابطان خاص استمرار می‌یابد، پذیرش جهات ردّ دادرسی نسبت به ضابطان قضایی ضرورت دارد،^۱ اما در نظام دادرسی ایران، این امر پذیرفته نشده است.

یکی از آثار ویژه اصل بی‌طرفی، استقلال قضایی است که به معنای عدم تأثیرپذیری نظام قضایی از عوامل ساختاری و انسانی در ایفای تکالیف قانونی خود می‌باشد. در این راستا، هرگونه تغییر در وضعیت شغلی مقامات قضایی ممنوع بوده و صرفاً این اقدام در وضعیت‌های استثنایی و به‌طور مضیق امکان‌پذیر است. از نظر فقها، عزل مقام قضایی تنها از سوی ولی‌امر و با لحاظ شرایط و طی تشریفات خاص، معتبر است (همان، ج ۱، ص ۲۳۰-۲۳۵). فراتر از آن استقلال قضایی به حکم قضایی صادرشده نیز سرایت می‌کند و نقض حکم قضایی را منوط به‌وجود شرایط ویژه و از سوی حاکم اسلامی مجاز می‌داند (علامه حلی، ۱۴۱۳، ص ۴۳۳-۴۳۴). اصل ۵۷ قانون اساسی ایران به استقلال ساختاری قوه قضائیه از دو قوه حاکمیتی دیگر تصریح می‌کند. اصل ۱۵۶ نیز به‌طور خاص نظام عدالت کیفری را قوه‌ای مستقل معرفی کرده است. ماده ۳ قانون آیین دادرسی کیفری نیز بر استقلال مراجع قضایی تأکید و نقض آن را مستوجب مجازات کیفری، بر اساس ماده ۵۷۰ قانون مجازات اسلامی، می‌داند.

۲-۱-۲. وحدت مراجع قضایی

اصل وحدت مراجع دادرسی یکی از اصول مهم در تضمین اصل برابری در فرایند تعقیب و دادرسی است؛ براین اساس فرایندهای قضایی باید متمرکز در مراجع قضایی عمومی باشند و جز در موارد استثنائی، نباید مراجع قضایی اختصاصی با تمایز میان بزهکاران یا بزه‌دیدگان، جهت تعقیب و دادرسی

۱. رویه‌های تبعیض‌آمیز در فرایند دادرسی کیفری، در میان نهاد پلیس و رفتارهای حرفه‌ای ضابطان قضایی بسیار مشهود است. وجود تبعیض در رویه حرفه‌ای ضابطان قضایی موجب گسترش بی‌عدالتی به سراسر فرایند کیفری می‌شود (see: Walker & et al., 2000, pp.99-101).

ایجاد شود. این اصل مانع شکل‌گیری دادرسی‌های فرمایشی می‌گردد و توسعه بی‌رویه آن، بستری برای نقض اصل برابری و استقلال قضایی به‌شمار می‌آید (خالقی، ۱۳۹۸، ج ۲، ص ۶۲). اصل ۱۵۹ قانون اساسی نیز بر صلاحیت عام مراجع عمومی تأکید می‌کند.

آموزه‌های جرم‌شناختی بر ضرورت دادرسی‌های افتراقی از حیث نوع جرم یا بزه‌کار با هدف تسریع یا تخصص‌گرایی^۱ تأکید دارد (جانی‌پور، ۱۳۹۳، ص ۲۹). ماده ۴ میثاق حقوق مدنی و سیاسی، مشروعیت محاکم دادرسی افتراقی (با رعایت محدودیت‌های ناظر بر تشکیل و شرایط دادرسی) از حیث ابتناب بر موازین حقوق بشری پذیرفته است.^۲ اما اعمال هرگونه استثنا بر اصل وحدت مراجع قضایی و تشکیل مراجع دادرسی افتراقی باید بر اساس حکم قانون اساسی باشد (زراعت، ۱۳۹۸، ص ۱۲۱-۱۲۲)؛ از این رو ذیل اصل ۱۵۹ در خصوص «لزوم قانونی بودن تشکیل و صلاحیت دادگاه‌ها»، منصرف از تشکیل مراجع قضایی افتراقی است و صرفاً اشاره به نحوه تشکیل، صلاحیت و رویه مراجع قضایی عمومی دارد. در حال حاضر، تنها به موجب اصل ۱۷۲ قانون اساسی، مراجع کیفری نظامی به عنوان مرجع قضایی اختصاصی شناخته شده است. اگرچه ماده ۲ قانون آیین دادرسی کیفری بر حاکمیت قانون در تشکیل مراجع قضایی عمومی و افتراقی تأکید کرده است، اما دادسرا و دادگاه‌های ویژه روحانیت مصداق بارز نقض قاعده مذکور است. این در حالی است که تاکنون سه قانون جامع آیین دادرسی کیفری در دوره حیات این محاکم تصویب شده است (جانی‌پور، ۱۳۹۳، ص ۲۲۹-۲۳۱).

مجتمع‌های تخصصی ویژه رسیدگی به جرایم اقتصادی یکی از مصادیق

۱. تشکیل مراجع قضایی افتراقی در نظام‌های حقوقی مبتنی بر دو دلیل است: ۱- سختگیری نسبت به متهمان نظیر دادگاه‌های نظامی دوره پهلوی و دادگاه‌های انقلاب در جمهوری اسلامی ایران، ۲- دقت عمل و اخذ سهولت نسبت به متهمان نظیر اطفال و نوجوانان (ر.ک: خالقی، ۱۳۹۸، ج ۲، ص ۶۲).

2. Human Rights Committee, General Comment No. 13: Article 14 (Administration of Justice), Equality before the Courts and the Right to a Fair and Public Hearing by an Independent Court Established by Law, U.N. Doc. CCPR/C/GC/13 (1984), para. 4.

دادرسی افتراقی در حوزه رسیدگی به اتهامات اقتصادی است. اگر چه دستورالعمل و آیین‌نامه رئیس قوه قضائیه، دلالتی به افتراقی بودن این مرجع ندارد، اما قواعد مغایر با اصول دادرسی عادلانه دالّ بر آن است که سیاست‌گذاری کیفری ایران یک شیوه افتراقی در برابر جرایم اقتصادی کلان و عمده مقرر کرده است (رستمی، ۱۴۰۰، ص ۳۱۲-۳۱۷).^۱ منشأ اعتبار این مجتمع، نامه مقام رهبری (طی ۱۲ بند) به رئیس قوه قضائیه در راستای اعمال محدودیت بیشتر برای متهمان جرایم اقتصادی بود (ر.ک: نعمتی، ۱۳۹۹).^۲ در حال حاضر نیز این محاکم فاقد مستند قانونی بوده و صرفاً با «آیین‌نامه اجرایی نحوه رسیدگی به جرایم اخلاک‌گران در نظام اقتصادی کشور» (آیین دادرسی در دادگاه‌های ویژه) مصوب ۱۳۹۷ و «دستورالعمل تشکیل مجتمع تخصصی ویژه رسیدگی به جرایم اقتصادی تهران» مصوب ۱۳۹۸ رئیس قوه قضائیه، اداره می‌شود. این وضعیت بیانگر رویکرد آیین‌نامه‌گرایی حقوق کیفری است (رستمی، ۱۴۰۰، ص ۳۰۵).^۳

۱-۲. حق دسترسی به دادخواهی

حق دسترسی به دادخواهی ریشه در حق بر عدالت‌خواهی دارد، به نحوی که هر شخص بتواند جبران حق قانونی خود را از طریق مرجع دادرسی صالح استیفا کند. اصل تساوی همگان در برابر قانون اقتضا می‌کند همه

۱. برای نمونه قطعی و غیرقابل اعتراض بودن کلیه قرارهای صادره (تبصره ۲) ماده (۵) آیین‌نامه اجرایی، قطعی و غیرقابل اعتراض بودن احکام صادره (به جز کیفر اعدام)، کاهش مدت زمان اعتراض به قرار بازداشت موقت و رسیدگی به اعتراض در شعبه صادرکننده قرار (ماده ۱۶)، محسوب‌شدن کارکنان دستگاه‌های اجرایی به عنوان ضابطان قضایی و دارا بودن اختیارات ضابطان (ماده ۱۳).

۲. برای مطالعه این نامه، ر.ک: «پاسخ به نامه رئیس قوه قضائیه برای اقدامات ویژه در برخورد با اخلاک‌گران اقتصادی»، ۱۳۹۷/۵/۲۰، مندرج در:

(تاریخ مراجعه: آبان ۱۴۰۲). <https://farsi.khamenei.ir/message-content?id=40239>

۳. برخی نویسندگان با استناد به اطلاق اصل (۵۷) قانون اساسی، اجازه مقام رهبری برای تشکیل چنین دادگاه‌ها با آیین دادرسی مختص به آن را دارای وجهت قانونی معرفی کرده‌اند. با این حال، باتوجه به اختیارات مقام رهبری وفق بند (۸) اصل (۱۱۰) قانون اساسی، این اجازه محل انتقاد است (برای مطالعه تفصیلی نظرات، ر.ک: به: نعمتی، ۱۳۹۹، ص ۱۱-۱۹). همچنین شعبه (۳) دادگاه انقلاب اسلامی ویژه رسیدگی به جرایم اقتصادی تهران، طبق دادنامه شماره ۹۷۰۹۹۷۷۸۰۷۳۰۰۰۲۱ مورخ ۱۳۹۷/۱۲/۲۶، ایراد عدم صلاحیت از سوی متهمان را با استناد به اصل (۵۷) قانون اساسی و مختصات حکم حکومتی مقام رهبری پاسخ‌نپذیرفتند.

شهروندان به مراجع قضایی دسترسی برابر داشته باشند. ماده ۹ سند امنیت قضایی بر ضرورت این حق شهروندی تأکید و به منظور تضمین آن برای کلیه شهروندان، بر راهبردهای تسهیل کننده فیزیکی نظیر جایابی مناسب مجتمع‌های قضایی، اشاره کرده است. شاید تأکیدات موجود در نصوص روایی مبنی بر عدم گزاردن نگهبان بر درب مجلس قضا (حرّ عاملی، ۱۴۰۹، ج ۱۷، ص ۹۴) یا ابتنای مجلس قضا در مکان‌های عمومی در دسترس مردم (تبریزی، [بی‌تا]، ص ۷۰)، ناشی از آن باشد که همه شهروندان بتوانند با فراغت اقدام به دادخواهی کنند (اردبیلی، ۱۴۲۳، ج ۱، ص ۲۷۶-۲۷۷).

یکی از معیارهای سنجش این شاخصه، امکان حضور اصحاب دعوا در جلسات دادرسی است. به دلیل آنکه رسیدگی در محاکم به صورت توافقی است، عدالت اقتضا می‌کند که طرفین در تمام مراحل جلسات دادرسی حضور داشته باشند (خالقی، ۱۳۹۸، ج ۲، ص ۱۴۶). چنین قاعده‌ای در دادگاه‌های کیفری ۱ و ۲، طبق مواد ۳۴۲ و ۳۹۱ قانون آیین دادرسی کیفری صراحتاً رعایت می‌شود، اما در بند ۳ ماده ۴۵۰، دادگاه تجدیدنظر ملزم به تشکیل جلسه و احضار اصحاب دعوا در رسیدگی به جرایم تعزیری درجه ۶ و ۷ (مستوجب مجازات غیرحبس) و جرایم تعزیری درجه ۸ نیست. همچنین مستفاد از مواد ۴۶۸ و ۴۶۹ این قانون، رسیدگی در دیوان عالی کشور «بدون احضار طرفین دعوی یا وکلای آنان» جریان دارد و تنها حضور دادستان یا نماینده وی به عنوان مدعی العموم لازم است، اما ضرورت حضور مدعی العموم در جلسه رسیدگی و عدم ضرورت حضور اصحاب دعوی در مرحله تجدیدنظر و دیوان عالی کشور، از مصادیق بارز نقض دادرسی عادلانه می‌باشد (گلدوست جویباری، ۱۴۰۱، صص ۲۳۶ و ۲۹۴).

همچنین لزوم پرداخت هزینه دادرسی در خصوص برخی افراد بی‌بضاعت، می‌تواند مانع اقامه دعوا شود (Karmen, 2000, p.42)؛ لذا بند پ ماده ۱۲ سند امنیت قضایی، پرداخت هزینه خدمات معاضدت قضایی از سوی

قوه قضائیه برای افرادی که قادر به پرداخت این هزینه‌ها نیستند، ضروری می‌داند. ماده ۴۳۷ قانون آیین دادرسی کیفری با ملاحظه این موضوع، امتیاز ویژه‌ای برای معسرین در نظر دارد. طبق ماده ۵۵۹ قانون مذکور، بزه‌دیدگانی که توانایی پرداخت هزینه «شکایت» را نداشته باشند، از هزینه‌های دادرسی معاف هستند و در صورت مطالبه جبران ضرر و زیان، «دادگاه می‌تواند او را از پرداخت هزینه دادرسی برای همان موضوعی که مورد ادعاست، به‌طور موقت معاف نماید»، اما باید توجه داشت عدم پرداخت هزینه دادرسی، به هیچ وجه نباید مانع دادخواهی کیفری شود؛ چراکه هزینه دادرسی و تشریفات مربوط به اثبات ادعای اعمسار در امر کیفری موضوعیت ندارد و مرجع کیفری (دادسرا یا دادگاه) می‌تواند «به‌طور موقت» ادعای اعمسار از سوی شاکی را درست فرض کند.

۲-۲. اصل مشارکت در فرایند دادرسی

پس از تبیین اصل مشارکت در مبحث پیشین، شاخصه‌های ذیل در راستای تحقق اصل مشارکت در فرایند دادرسی کیفری بررسی می‌گردد.

۲-۲-۱. حق بر استماع/ شنیده‌شدن (Right to be Heard)

بارزترین جنبه اصل مشارکت در عدالت‌رویه‌ای، حق بر استماع است. این حق مشتمل بر مؤلفه‌هایی است که باید در کنار هم به‌موجب قوانین شکلی تضمین گردد و بی‌توجهی نسبت به یک مؤلفه موجب تضييع حق بر استماع می‌شود. مهم‌ترین مصداق حق بر استماع، امکان تدارک و ارائه دفاع برای خوانده/متهم در برابر دعواست؛ با این توضیح که یک طرف دادرسی باید مدعای طرف مقابل را شنیده و فرصت داشته باشد تا در زمان مقتضی، نسبت به این ادعا پاسخ مناسب ارائه کند.^۱ برخی فقهای معاصر، با استناد به آیات قرآن و فحوای سیره معصومین، عدم استماع دعوا یا

۱. ماده (۱۷۱) قانون آیین دادرسی کیفری: «فاصله میان ابلاغ اوراق احضاریه و زمان حضور نزد بازپرس نباید کمتر از پنج‌روز باشد».

دفاعیات طرف‌های دادرسی را مغایر با عدالت و انصاف می‌دانند؛ از این رو بر منع دادرسی نسبت به شخصی که امکان دفاع از خود را ندارد، تأکید می‌کنند (مدرسی، ۱۴۱۹، ج ۸، ص ۳۳۸/ اردبیلی، ۱۴۲۳، ج ۱، ص ۴۳۸-۴۳۹). به همین دلیل ماده ۲۱۳ قانون آیین دادرسی کیفری بر ممنوعیت تفهیم اتهام به کسانی که به‌عنوانی غیر از متهم احضار شده‌اند، تصریح می‌کند، اما در برخی نظام‌های حقوقی، حق تدارک دفاع برای طرف‌های دعوا در شرایط اضطراری یا در موقعیت‌هایی که نتیجه دعوا صرف‌نظر از هرگونه دفاع مشخص است، نادیده گرفته می‌شود (فلاح‌زاده، ۱۳۹۴، ص ۱۹۳-۱۹۷).

آگاهی طرف منازعه از جزئیات ادعایی که علیه او مطرح شده، لازمه رعایت حق بر استماع است. به همین جهت، در آثار فقهی امکان قضاوت در دعاوی کیفری نسبت به شخصی که غائب است، به دلیل عدم امکان تدارک دفاع و وقوع شبهه، منتفی است (تبریزی، [بی‌تا]، ۱۸۹)؛ لذا به محض اقامه دعوا، نسخه‌ای از دادخواست/شکوایه به همراه ضامم باید به خواننده ابلاغ شود (ماده ۶۷ ق.آ.د.م.). حتی اگر به دلیل «حیثیت اجتماعی متهم، عفت یا امنیت عمومی» ذکر جزئیات اتهامی در برگه احضار ضروری نباشد، متهم حق دارد پیش از برگزاری جلسه تحقیقات مقدماتی با مراجعه به دفتر قضایی، از جزئیات اتهام و دلایل و مستندات آگاه شود (تبصره ماده ۱۷۴ ق.آ.د.ک.). همچنین اگرچه جلب متهم مصداق نقض حق استماع است، اما به دلیل حفظ حقوق بزه‌دیده و صیانت از نظم عمومی (جولوگیری از قرار متهم)، امکان دارد از نهاد «جلب» در فرایند دادرسی کیفری استفاده شود (ماده ۱۸۰ ق.آ.د.ک.).

دسترسی طرف‌های دعوا به اوراق پرونده، یکی از مؤلفه‌های حق بر استماع است (Tomlinson, 2012, p.37)، اما در دادرسی کیفری، به دلیل اهمیت کشف حقیقت، رعایت حیثیت و صیانت از امنیت، محدودیت‌هایی برای این حق وجود دارد. طبق ماده ۱۹۱ و سه تبصره ذیل ماده ۱۰۰ قانون

آیین دادرسی کیفری، بنابر دلایل فوق‌الذکر و به تشخیص مقام قضایی، ممکن است دسترسی شاکی یا متهم به اوراق پرونده محدود شود، اما استفاده بی‌رویه از این محدودیت در فرایند دادرسی، امکان دفاع مؤثر را از اصحاب دعوی سلب می‌کند؛ لذا امکان اعتراض به دستور مقام قضایی وجود دارد که این اعتراض به صورت فوق‌العاده رسیدگی می‌شود. همچنین ممکن است دسترسی به اطلاعات فردی بزه‌دیده در جایی که احتمال ضرر جسمی و حیثیتی برای او دارد، از سوی مقام قضایی محدود شود که چنین قراری قابل اعتراض نیست (ماده ۱۰۱ ق.آ.د.ک.).

۲-۲-۲. علنی بودن دادرسی

دادرسی علنی، یکی از الزامات تضمین عدالت رویه‌ای می‌باشد که به معنای «عدم ایجاد مانع برای حضور افراد در جلسات رسیدگی است» (تبصره ماده ۳۵۲ ق.آ.د.ک.) این شاخصه ضمن آنکه عامل بازدارنده در برابر وقوع ظلم نسبت به متداعیین بوده و جلوی خطا در قضاوت را می‌گیرد (علامه حلی، ۱۴۱۳، ص ۴۲۸)، موجب افزایش اعتماد عمومی به عادلانه بودن فرایند دادرسی می‌شود (زراعت، ۱۳۹۸، ص ۳۷۹)؛ لذا بند الف ماده ۳ سند امنیت قضایی، قوه قضائیه را مکلف به انتشار اوقات دادرسی علنی در تارنمای قوه و نمایشگرهای محاکم کرده است و ماده ۱۱، حق مطالبه شهروندان نسبت به علنی بودن دادرسی را تثبیت می‌کند. نظام عدالت کیفری در راستای تحقق دادرسی علنی دو وظیفه سلبی و ایجابی دارد؛ نخست آنکه هیچ‌گونه ممانعتی برای حضور شهروندان در فرایند دادرسی ایجاد نشود؛ دوم آنکه مجموعه اقدامات و تمهیدات ضروری و لازم برای حضور مردم، نظیر اطلاع‌رسانی زمان و موضوع برگزاری جلسات دادگاه‌ها و وجود فضای مناسب در جلسات دادرسی، فراهم سازد.

باین حال، علنی بودن دادرسی به معنای رسانه‌ای شدن آن نیست، زیرا این اقدام موجب عوامگرایی کیفری از طریق برساخت‌های رسانه‌ای می‌شود که

این امر می‌تواند مانعی برای تحقق دادرسی عادلانه باشد. اگرچه امروزه رسانه‌های آزاد و مستقل به‌عنوان یک ابزار مهم در تحقق مردم‌سالاری و حکمرانی مبتنی بر خرد جمعی محسوب می‌شوند و نمی‌توان از نقش حمایتی این رسانه‌ها نسبت به طبقه فرودست و محرومان جامعه چشم‌پوشی کرد (سن، ۱۳۹۲، ص ۳۵۶-۳۵۹)، اما واقعیت آن است که غالب رسانه‌ها وابستگی مالی و سیاستی به گروه خاص دارند و ممکن است در روایت‌پردازی نسبت به رویه‌های عدالت‌کیفری، مسیر عدالت قضایی را منحرف سازند (Karmen, 2000, pp.43-44)؛ از این رو قوانین دادرسی کیفری مانع از رسانه‌ای شدن فرایند دادرسی کیفری در رسانه‌های جمعی می‌شوند.

باتوجه به اصل تخطی‌ناپذیر محرمانگی فرایند تحقیقات اتهامات کیفری در نهاد دادرسی^۱ شاخصه علنی بودن در مرجع دادرسی محل بحث نیست و علنی شدن فرایند تحقیق و تعقیب خلاف اصل محرمانگی است (جانی‌پور، ۱۳۹۳، ص ۱۵۸)، اما علنی بودن مراجع دادرسی به قدری حائز اهمیت است که برخی حقوق‌دانان معتقدند غیرعلنی بودن دادگاه رسیدگی‌کننده، جز در موارد مقرر در قانون، نقض تشریفات اساسی دادرسی عادلانه بوده و می‌تواند موجب نقض تصمیمات دادگاه شود (خالقی، ۱۳۹۸، ج ۲، ص ۱۴۶-۱۴۷). اصل ۱۶۵ قانون اساسی بیانگر حکم عام علنی بودن دادرسی است، اما گاهی حفظ حقوق اصحاب دعوا یا مصالح عمومی ایجاب می‌کند که این شاخصه محدود شود.^۲ ماده ۳۵۲ و ۴۱۳ قانون آیین دادرسی کیفری مقرر می‌کند کلیه محاکمات دادگاه‌های کیفری باید علنی باشند، اما ماده ۳۵۲

۱. طبق مواد (۹۱)، (۱۹۲) و (۲۰۶) قانون آیین دادرسی کیفری تحقیقات مقدماتی به‌صورت «محرمانه» و «غیر علنی» انجام می‌شود و اشخاص دخیل در فرایند تحقیق (طرف‌های دعوی کیفری و سایر مقامات مرتبط)، مکلف به حفظ اسرار تحقیقات جنایی هستند. افشای تحقیقات مقدماتی عنوان مجرمانه دارد و متخلفان از آن بر اساس ماده (۶۴۸) قانون مجازات اسلامی (کتاب تعزیرات)، «به سه ماه و یک روز تا یک سال حبس» و یا جزای نقدی محکوم می‌شوند.

۲. ذیل اصل (۱۶۵) قانون اساسی: «به تشخیص دادگاه، علنی بودن آن منافی عفت عمومی یا نظم عمومی باشد یا در دعوی خصوصی طرفین دعوا تقاضا کنند که محاکمه علنی نباشد، دادگاه غیرعلنی برگزار می‌شود».

استثنائاتی را برای این شاخصه ذکر می‌کند که عبارت‌اند از: درخواست طرفین در جرایم قابل گذشت، امور خانوادگی و جرایم منافی عفت و اخلاق حسنه، موضوعات مخمل امنیت عمومی یا احساسات قومی و مذهبی و دادگاه‌های اطفال و نوجوانان. استثنائات مقرر در این ماده فراتر از اصل ۱۶۵ قانون اساسی است که محل ایراد می‌باشد.

طبق اصل ۱۶۸، دادرسی جرایم سیاسی و مطبوعاتی به صورت علنی است. اراده قانونگذار اساسی بر آن است که محاکم در رسیدگی به این جرایم، به بهانه منافات با نظم یا عفت عمومی، نتوانند قرار غیرعلنی بودن دادرسی صادر کنند (الهام و برهانی، ۱۳۹۶، ص ۱۹۴): لذا شرط «علنی» بودن محاکم رسیدگی‌کننده به جرایم سیاسی و مطبوعاتی، به نحو مستقل در این اصل آمده است تا استثنائات مذکور در اصل ۱۶۵، مانع از علنی بودن دادرسی این اتهامات نشود (گلدوست، ۱۴۰۱، ص ۲۳۰)، اما ماده ۳۰۵ قانون آیین دادرسی کیفری بر علنی بودن رسیدگی به جرایم سیاسی و مطبوعاتی، در صورتی که مشمول استثنائات مذکور در ماده ۳۵۲ نباشد، تصریح می‌کند.

۲-۲-۳. هیئت منصفه (Jury Board)

هیئت منصفه به گروهی از انسان‌ها اطلاق می‌شود که برای تشخیص تحقق عرفی ارکان جرم، احراز رابطه سببیت و سرزنش‌پذیری متهم، به صورت تصادفی انتخاب و در فرایند دادرسی کیفری حضور می‌یابند. در مقررات برخی کشورها، اعضای هیئت منصفه می‌توانند با وجود ادله جهت احراز اتهام، بر خلاف ظاهر قانون نظر به بی‌گناهی متهم داشته باشند یا او را مستحق تخفیف یا معافیت از کیفر بدانند؛ زیرا اعضای آن به دلیل دارا بودن درک انسانی، به مراتب بهتر از قانون نوشته بدون روح، می‌توانند تشخیص دهند که «آیا اجرای قانون کیفری در آن موقعیت عادلانه است یا نه؟» (Walker & et al., 2000, p. 165). در حال حاضر وجود هیئت منصفه به عنوان جلوهای از سیاست جنایی مشارکتی در راستای تحقق عدالت کیفری، قابل تحلیل

است. نظر هیئت منصفه می‌تواند به واقعی سازی تصمیمات قضایی کیفری کمک کند (خالقی، ۱۳۹۸، ج ۲، ص ۳۴۳-۳۴۴). در آثار فقهی تأکید می‌شود که در مجلس قضا، گروهی از عالمان و صاحب نظران و بزرگان جامعه حضور داشته باشند و جهت اصدار حکم به قاضی مشورت دهند و وی را از خطاهای احتمالی آگاه سازند (علامه حلّی، ۱۴۱۳، ص ۴۲۸)، اما نباید از نظر دور داشت که چنین نهادی در آرای فقهای اسلامی، تفاوت ماهوی با نهاد هیئت منصفه در حقوق مدرن دارد، اگرچه کارکردهای مشابهی نیز دارند.

در قانون اساسی ایران، وجود هیئت منصفه تنها در فرایند دادرسی جرایم سیاسی و مطبوعاتی پذیرفته شد. ماده ۳۰ لایحه قانونی مطبوعات ۱۳۵۸ مصوب شورای انقلاب، به ضرورت هیئت منصفه در رسیدگی به جرایم مطبوعاتی تصریح می‌کند، اما شورای نگهبان این لایحه را از حیث شرعی دارای ابهام دانست؛ لذا در جریان تصویب قانون مطبوعات در سال ۱۳۶۴، بحث هیئت منصفه مسکوت ماند. سکوت قانون باعث شد که در رویه قضایی مقررات راجع به هیئت منصفه در لایحه قانونی مطبوعات اجرا شود. اختلافات میان شورای نگهبان و قوه قضائیه بر سر نحوه عملکرد هیئت منصفه و اختیارات آن، موجب تضعیف این نهاد گردید؛ به نحوی که قانون هیئت منصفه مطبوعات ۱۳۸۲، نقش کاملاً تشریفاتی برای هیئت منصفه ترسیم کرد. در حال حاضر، هیئت منصفه در چهارچوب مواد ۴۴-۳۶ قانون مطبوعات اصلاحی ۱۳۷۹ فعال است (الهام و برهانی، ۱۳۹۶، ص ۱۹۵) و ماده ۳۰۵ قانون آیین دادرسی کیفری صرفاً وجود هیئت منصفه برای رسیدگی به جرایم سیاسی و مطبوعاتی را ضروری می‌داند.

ضعف سیاستگذاری کیفری ایران صرفاً به تقلیل جایگاه هیئت منصفه برای جرایم سیاسی و مطبوعاتی خلاصه نمی‌شود، بلکه از جهات دیگر نیز محل نقد است؛ اعضای هیئت منصفه در دادگاه‌ها باید از اشخاص حقیقی عادی باشند و به صورت تصادفی انتخاب شوند تا بتوانند قبح اجتماعی

رفتار متهمان را تشخیص داده و درک عرفی از اجرای عدالت نسبت به متهمان داشته باشند، اما ماده ۳۶ قانون مطبوعات، اعضای هیئت منصفه را با عضویت دوره‌ای با لحاظ شخصیت حقوقی آنان انتصابی می‌داند. همچنین طبق تبصره ۱ و ۲ ماده ۴۳ این قانون، نظر هیئت منصفه صرفاً جنبه مشورتی داشته و دادگاه مکلف به تبعیت از آن نیست.

۲-۳. اصل قاعده‌مندی در فرایند دادرسی

فرایند دادرسی کیفری آمیزه‌ای از احساسات انتقام‌جویانه و عقلانیت عدالت‌گراست که وظیفه مقامات قضایی آن است که عقلانیت عدالت‌گرا را بر احساسات غلبه بخشد. اهمیت این مسئله در قرآن کریم^۱ خطاب به مؤمنان تصریح شده است و تأکید می‌تواند که در مواجهه با بزهکاری، قبح و پلیدی رفتار نابهنجار نباید مانع از صدور حکم عادلانه شود (زحیلی، ۱۴۲۲، ص ۴۳۷). اصل قاعده‌مندی فرایند دادرسی برای تضمین عادلانه بودن این فرایند، اهمیت می‌یابد. اصل قاعده‌مندی در دادرسی کیفری مبتنی بر شاخصه‌هایی است که در ادامه تبیین می‌شود.

۲-۳-۱. حاکمیت قانون

حاکمیت قانون در فرایند تعقیب و دادرسی به معنای ارزیابی رفتارها و فرایندها با یک معیار برتر است؛ براین اساس کلیه فرایندهای کیفری باید مبتنی بر قانون مصوب پارلمان باشد. این شاخصه معیار مشروعیت تعقیب و دادرسی است که در صورت نقض آن، فرایند کیفری نامشروع و ناعادلانه خواهد بود؛ چه اینکه فرایند کیفری مشتمل بر تحدید حقوق و آزادی‌های افراد است. از نظر شرعی، بر اساس حکم اولیه، وضع هرگونه محدودیت در حقوق و آزادی‌های افراد نامشروع است، مگر آنکه در چهارچوب موازین

۱. «وَلَا يَجْرِمَنَّكُمْ شَنَاٰنُ قَوْمٍ عَلَىٰ أَلَّا تَعْدِلُوا اعْدِلُوا هُوَ أَقْرَبُ لِلتَّقْوَىٰ» (مائده: ۸).

شریعت صورت گیرد؛ لذا این اصل به مثابه یکی از الزامات تحقق عدالت اجتماعی اهمیت دارد و در قوانین اساسی بدان تأکید می‌شود (Owen & et al., 2019, p. 124). اصل ۲۵ و ۳۲ قانون اساسی ایران به لزوم قانونی بودن بازداشت متهم، استراق سمع، بازرسی نامه‌ها و هرگونه تجسس اشاره می‌کند. اصل ۱۵۹ نیز دلالت بر لزوم حاکمیت قانون در تشکیل مراجع قضایی، اختیارات و صلاحیت‌های آن دارد.

اصل حاکمیت قانون در فرایند کیفری به موجب ماده ۲ قانون آیین دادرسی کیفری تضمین شده است. بر اساس بند ۱ و ۲ ماده واحده قانون احترام به آزادی‌های مشروع و حفظ حقوق شهروندی، کلیه اقدامات تعقیبی و دادرسی باید مطابق با قانون و در قالب فرایندهای رسمی قضایی صورت گیرد و ضمانت اجرای کیفری تخطی مقامات قضایی و ضابط از این اصل، مجازات مقرر در ماده ۵۷۰ قانون مجازات اسلامی (کتاب تعزیرات) است. این صیانت کیفری از اصل حاکمیت قانون در فرایند تعقیب و دادرسی، یک اقدام مؤثر در حمایت از عدالت رویه‌ای می‌باشد.

کلیه اقدامات قضایی، نظیر دستور بازداشت موقت، قرار مجرمیت و تفتیش از منازل و اماکن باید با رعایت دقیق شرایط قانونی باشد. طبق ماده ۵۷۵ قانون مجازات اسلامی (کتاب تعزیرات)، اگر قرار بازداشت، تعقیب و جلب به دادرسی بر خلاف قانون صادر شود، مقام قضایی به انفصال دائم از سمت قضایی محکوم می‌گردد. همچنین ماده ۵۸۰ این قانون مجازات یک ماه تا یک سال حبس برای مقام قضایی یا مأمور دولتی که بر خلاف قانون وارد منزل دیگری می‌شود، تعیین کرده است. باین حال، حمایت کیفری شایسته از حاکمیت قانون در قبال کلیه اقدامات ضابطان دادگستری وجود ندارد، درحالی که اقداماتی از قبیل تذکر، توقیف اشخاص و اماکن،

۱. مقصود از «رسول» ذیل آیه «وَمَا كُنَّا مُعَذِّبِينَ حَتَّى نَبْعَثَ رَسُولًا (اسراء: ۱۵)» صرفاً انبیاء، اوصیاء و فقهای نیست، بلکه شامل هرگونه اندازی است که به واسطه قانون و فرمان از سوی حاکم شرع صادر می‌شود (مدرسی، ۱۴۱۹، ج ۶، ص ۲۱۲).

الزام به شرکت در دوره‌های آموزشی، ممانعت از رانندگی و ممانعت از ارائه خدمات عمومی، باید مطابق با قانون و با رعایت صلاحیت ضابطان قضایی صورت گیرد.

۲-۳-۲. مستند و مستدل بودن تصمیمات

باتوجه به قاطعیت آرای قضایی در منازعه که اغلب منجر به شناسایی حق و تکلیف برای طرف‌های دادرسی می‌شود، در فقه اسلامی تأکید شده است که تصمیمات قضایی باید همراه با بیان مستندات حکم و استدلال صحیح مکتوب شود (اردبیلی، ۱۴۲۳، ج ۲، ص ۸۲-۸۴). اصل ۱۶۶ قانون اساسی به مستند و مستدل بودن «احکام دادگاه‌ها» الزام کرده است. همچنین بند ۴ ماده ۲۹۶ قانون آیین دادرسی دادگاه‌های عمومی و انقلاب در امور مدنی، به لزوم آوردن «جهات، دلایل، مستندات، اصول و مواد قانونی که بر اساس آن‌ها رأی صادر شده است» در احکام قضایی اشاره می‌کند. باین‌حال در فرایند کیفری، ذکر مستندات قانونی و استدلال‌های قضایی در هر تصمیم ضروری است. برای مثال، ردّ نظر کارشناس ازسوی بازپرس (ماده ۱۶۶)، صدور قرار بازداشت موقت (ماده ۲۳۹)، ردّ اعتراض متهم به قرار بازداشت موقت (ماده ۲۴۱)، صدور کلیه قرارهای تأمین و نظارت قضایی (ماده ۲۵۰)، صدور قرارهای نهایی ازسوی بازپرس (ماده ۲۶۴)، صدور کیفرخواست (ماده ۲۷۹) و صدور رأی ازسوی دادرسی دادگاه‌های کیفری (مواد ۳۷۴، ۳۹۵، ۴۵۰، ۴۵۹، ۴۹۵ و ۴۶۹)، از جمله مواردی است که مقامات قضایی حین تصمیم‌گیری باید به مستندات قانونی اشاره کرده و مستدل به آن‌ها اظهارنظر کنند. به‌موجب بند ۱ ماده ۱۵ قانون نظارت بر رفتار قضات، «صدور رأی غیرمستند و غیرمستدل» تخلف انتظامی می‌باشد. وجه مهم الزام مقامات کیفری به بیان مستندات و استدلال‌های تصمیمات خود، به اصل برائت (فرض بی‌گناهی) بازگردد. این اصل به‌عنوان یک مؤلفه راهبردی در سیاست کیفری محسوب می‌شود و هرگونه محدودیت

نسبت به متهم یا محکوم علیه را منوط رعایت موازین قانونی می‌داند (Rawls, 2009, pp.207-208)، اما با وجود این مقرره‌های قانونی، چالش اساسی رویه دادرسی کیفری ایران آن است که برخی تصمیمات با استدلال‌های نادرست و مستندات ناقص همراه است (خالقی، ۱۳۹۸، ج ۲، ص ۱۹۶) که عملاً روند اصل قاعده‌مندی در عدالت رویه‌ای را مختل می‌سازد. با این حال باید این انتظار را داشت که محاکم مرتبه عالی این شاخصه را با نهایت دقت در تصمیمات خود به کار گیرند و ضامن اجرای اصل قاعده‌مندی باشند.

۲-۳-۳. حق برخورداری از وکیل

در آموزه‌های فقهی، لزوم اخذ وکیل برای امور تخصصی که قابل نیابت است، مورد تأکید قرار گرفته است. یکی از این امور، اقامه دعوا یا حضور در جلسات دادرسی است (علامه حلی، ۱۴۱۳، ص ۴۳۵). همچنین با عنایت به حضور دادستان (مدعی‌العموم) در کنار شاکی و به موجب اصل برابری سلاح‌ها (Principle of Equality of Arms) در فرایند دادرسی، حضور وکیل برای متهم الزامی است و سلب حضور وی موجب خدشه به این فرایند است (زارعت، ۱۳۹۸، ص ۱۲۸-۱۳۰/۸۶). همچنین فقدان حضور وکیل در فرایند دادرسی، یک عامل اساسی در محکومیت بی‌گناهان یا بی‌حقی زیان‌دیدگان بوده است (Hefferman, 2000, p.60)؛ لذا حق برخورداری از وکیل و لزوم انتخاب آزادانه آن از سوی شهروندان، از مؤلفه‌های عدالت رویه‌ای در دادرسی کیفری می‌باشد. دیوان عالی امریکا در پرونده‌های متعدد، آرای دادگاه‌های ایالتی را به دلیل عدم حضور وکیل برای متهم و نقض قاعده برابری در سلاح‌ها، نقض کرده است.^۱

اصل ۳۵ قانون اساسی ضمن تصریح به حق داشتن وکیل از سوی اصحاب دعوا، مقرر می‌کند در صورت عدم توانایی طرفین در اخذ وکیل، «باید برای

1. see: Powell v. Alabama (1932); Johnson v. zerbst (1938); Gideon v. Wainwright (1963).

آنها امکانات تعیین وکیل» را فراهم شود. نظام عدالت کیفری باید شرایطی فراهم کند تا کلیه اصحاب دعوا از طریق دسترسی به خدمات وکالت رایگان، بتوانند دفاع مؤثری از خود داشته باشند. ماده ۵ قانون آیین دادرسی کیفری، حق بنیادین دسترسی به وکیل را برای متهم ضروری می‌داند. همچنین ماده ۲۶ سند امنیت قضایی، حق انتخاب وکیل به‌عنوان یکی از مصادیق حقوق شهروندی به رسمیت می‌شناسد.

اگر مرجع قضایی حق دسترسی «متهم» به وکیل را سلب کند، طبق تبصره ۲ ماده واحده انتخاب وکیل توسط اصحاب دعوا ۱۳۷۰، آراء صادره از سوی این مرجع فاقد اعتبار بوده و از سوی دیوان عالی کشور نقض می‌شود. بر اساس تبصره ۱ ماده ۱۹۰ قانون آیین دادرسی کیفری، «سلب حق همراه داشتن وکیل یا عدم تفهیم این حق به متهم موجب بی‌اعتباری تحقیقات» است. علاوه بر این، تأکید سیاست‌گذار کیفری در ماده ۱۹۰ مبنی بر تصریح به «حق» متهم در داشتن «یک وکیل» در فرایند تعقیب،^۱ اقدام مؤثری در جهت تحقق عدالت رویه‌ای در مرحله دادرسی است، اما در این مرحله، الزام حضور وکیل برای متهم تنها برای اتهامات مستوجب مجازات «سلب حیات یا حبس ابد» پیش‌بینی شده است که از این جهت، محل انتقاد است.

طبق ماده ۳۴۶ قانون آیین دادرسی کیفری، کلیه اصحاب دعوا در تمام مراحل دادرسی کیفری می‌توانند وکیل اختیار کنند و در صورتی که «متهم» فاقد تمکن مالی برای اخذ وکیل باشد، می‌تواند تا پایان اولین جلسه دادرسی تقاضای وکیل کند و دادگاه باید برای او وکیل اختیار نماید (ماده ۳۴۷). همچنین حضور وکیل در رسیدگی به اتهامات اساسی مذکور در ماده ۳۰۲ این قانون، الزامی بوده و در صورت عدم معرفی وکیل از سوی متهم، دادگاه باید وکیل تسخیری انتخاب

۱. بر اساس «ظاهر» ماده (۱۹۰) متهم صرفاً می‌تواند یک وکیل با خود به‌همراه داشته باشد، اما گروهی از اساتید حقوق کیفری در شرح این ماده بیان کردند که قانونگذار به‌دنبال تصریح و اعتبار بخشی به اصل وجود حق بر حضور وکیل در فرایند تحقیقات جنایی برای متهم بوده است و در این ماده، «عدد» فاقد مفهوم است. به‌همین دلیل، سقفی برای تعداد وکیل در فرایند تحقیقات جنایی وجود ندارد (خالقی، ۱۳۹۸، ج ۱، ص ۱۷۸).

کند (ماده ۳۴۸). همچنین طبق ماده ۴۱۵، حضور و کیل برای رسیدگی به طیف وسیع‌تری از اتهامات کودکان و نوجوانان در دادسرا و دادگاه‌های رسیدگی‌کننده صلاحیت‌دار، الزامی شناخته می‌شود.

اما تبصره ماده ۴۸ محدودیت قابل ملاحظه‌ای در دسترسی برخی متهمان به وکیل ایجاد کرده است. اگرچه محدودیت‌های مقرر در این تبصره در مصوبه قانونی سال ۱۳۹۲^۱، بسیار گسترده‌تر از مصوبه اصلاحی سال ۱۳۹۴^۲ بود، اما همچنان این تبصره محدودیت اساسی در تحقق عدالت رویه‌ای ایجاد می‌کند. درحالی‌که طبق بند الف ماده ۱۲ سند امنیت قضایی، «تحمیل وکیل یا تحدید حق آزادی انتخاب وکیل» ممنوع است. به نظر می‌رسد با توجه به مؤخر بودن زمان تصویب این سند و با عنایت به جایگاه آن، بازنگری در مواد مذکور از قانون آیین دادرسی کیفری ضرورت دارد.

حسب تبصره ۱ ماده واحده انتخاب وکیل توسط اصحاب دعوی، طرفین دعوا در دادگاه‌های ویژه روحانیت باید وکلای خود را از میان وکلای روحانی انتخاب کنند. همچنین محدودیت مذکور در تبصره ماده ۴۸ قانون آیین دادرسی کیفری در خصوص رسیدگی به دعاوی دادگاه‌های ویژه رسیدگی به جرایم اقتصادی، در ماده ۱۹ آیین‌نامه رئیس قوه قضائیه توسعه پیدا کرده است. محدودیت این حق از سوی مقامی که صلاحیت قانونگذاری ندارد، مغایر با اصول دادرسی عادلانه و نقض حاکمیت قانون می‌باشد. این مقررات از حیث مداخله رسمی در قراردادهای خصوصی اشخاص با یکدیگر، که متأثر از رویکرد پدرسالارانه در حقوق می‌باشد، محل انتقاد جدی است.

۱. تبصره ماده (۴۸) قانون آیین دادرسی کیفری (۱۳۹۲): «اگر شخص به علت اتهام ارتکاب یکی از جرایم سازمان‌یافته و یا جرایم علیه امنیت داخلی یا خارجی کشور، سرقت، مواد مخدر و روانگردان و یا جرایم موضوع بندهای (الف)، (ب) و (پ) ماده (۳۰۲) این قانون، تحت نظر قرار گیرد، تا یک هفته پس از شروع تحت نظر قرار گرفتن امکان ملاقات با وکیل را ندارد».

۲. تبصره ماده (۴۸) قانون آیین دادرسی کیفری (۱۳۹۴): «در جرایم علیه امنیت داخلی یا خارجی و جرایم سازمان‌یافته که مجازات آنها مشمول ماده (۳۰۲) این قانون است، در تحقیقات مقدماتی طرفین دعوی، وکیل یا وکلای خود را از بین وکلای رسمی دادگستری مورد تأیید رئیس قوه قضائیه انتخاب می‌نمایند. اسامی وکلای مزبور توسط رئیس قوه قضائیه اعلام می‌گردد».

نتیجه

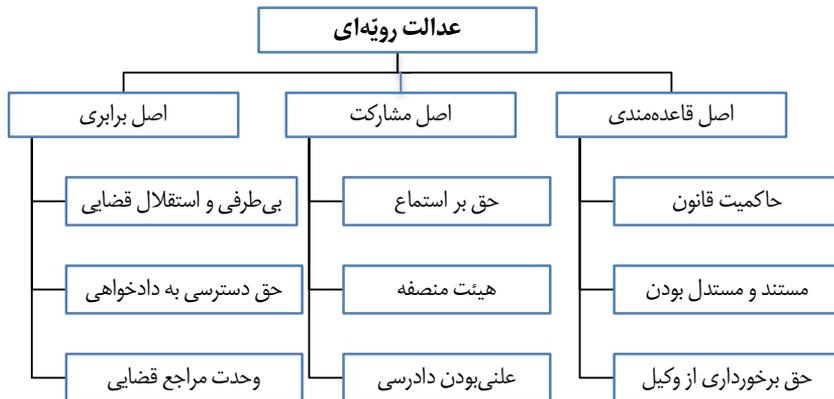
هریک از کنش‌گران نظام عدالت کیفری (متهمان، بزهدیدگان و مدعی‌العموم) تلاش می‌کنند تا در فرایند کیفری ادعای خود را اثبات کنند تا به زعم خود، عدالت محقق شود. باتوجه به اهمیت برداشت این کنش‌گران از عادلانه‌بودن فرایند کیفری، اصول عدالت رویه‌ای مورد توجه واقع می‌شود. شاخصه‌های مزبور حول سه اصل برابری، مشارکت و قاعده‌مندی پایه‌ریزی شده و در ذیل هریک از این سه اصل، شاخصه‌هایی در راستای عادلانه ساختن فرایند دادخواهی در نظام عدالت کیفری وجود دارد (نمودار شماره ۱). الگوهای مطلوب سیاسی به سمت تثبیت این شاخصه‌ها به‌عنوان حقوق اساسی حرکت می‌کنند تا از این رهگذر، مؤلفه‌های مطلوبیت قضایی خود را ارتقا دهند.

در قانون اساسی ایران، اکثر این شاخصه‌ها تثبیت شده است. همچنین شاخصه‌های بی‌طرفی و استقلال قضایی، حق بر استماع و مستند و مستدل‌بودن تصمیمات قضایی، مورد حمایت قانونی قرار دارد، اما انتظار می‌رود که نظارت دقیق بر اجرای این شاخصه‌ها در رویه قضایی صورت گیرد. همچنین باوجود تأکید قانون اساسی به ضرورت سایر شاخصه‌ها، تضمین و رعایت آن‌ها در قانونگذاری و رویه قضایی قابل انتقاد است. در بستر دادرسی جرایم اقتصادی و امنیتی، شاخصه‌های وحدت مراجع قضایی، حاکمیت قانون، علنی‌بودن دادرسی و حق دسترسی به وکیل با محدودیت مواجه شده‌اند. ازسوی دیگر، فقدان انسجام در سازمان وکالت و عدم توازن میان عرضه و تقاضا در این خدمات باعث شده است که به‌طور کلی حق دسترسی به وکیل برای بسیاری از شهروندان محدود شود؛ گو اینکه نظام عدالت کیفری هیچ‌گونه سیاستی برای تضمین این حق برای شهروندان ندارد. علاوه بر این، قانون آیین دادرسی کیفری ۱۳۹۲ محدودیت‌های گسترده‌ای در قبال حق دسترسی به وکیل برای متهمان وضع کرده است.

محدودیت‌های این قانون در خصوص حمایت از اجرای کامل شاخصه‌های علنی بودن دادرسی، حق بر دادخواهی و حضور هیئت منصفه، یکی از معضلات اساسی در تحقق عدالت رویه‌ای است؛ لذا قانون آیین دادرسی کیفری از حیث تضمین دادرسی عادلانه، وضعیت نامطلوبی دارد.

باتوجه به غایت وجودی نظام عدالت کیفری مبنی بر تضمین و اجرای عدالت، ضروری است به اصول مشارکت و قاعده‌مندی در فرایند دادرسی کیفری توجه مضاعف شود؛ چه اینکه برداشت شهروندان مراجعه کننده به دادگستری از عادلانه بودن روند دادرسی، ارتباط وثیق با اصل مشارکت دارد و اجرای عادلانه قواعد ماهوی کیفری منوط به رعایت کامل اصل قاعده‌مندی است. خوشبختانه سند مترقی امنیت قضایی این شاخصه‌ها را مورد حمایت اساسی خود قرار داده است، اما هیچگونه تضمین جدی برای اجرای مفاد این سند وجود ندارد. به نظر می‌رسد توجه به مفاد این سند و اصلاح مجدد مقرره‌های قانونی که در تعارض با شاخصه‌های عدالت رویه‌ای هستند، باید مقدم بر هرگونه برنامه اصلاحی در قوه قضائیه قرار گیرد.

نمودار شماره ۱: اصول عدالت رویه‌ای در دادرسی کیفری و شاخصه‌های آن

حامی مالی

بنا به اظهار نویسنده مسئول، این مقاله هیچ گونه حامی مالی ندارد..

سهم نویسندگان در پژوهش

تمام نویسندگان در طراحی، اجرا و نگارش مقاله مشارکت داشته‌اند و محتوای نهایی مقاله را تأیید می‌کنند.

تضاد منافع

نویسندگان تصریح می‌کنند که هیچ گونه تضاد منفعی در ارتباط با این مقاله وجود ندارد.

منابع

- اردبیلی، سید عبدالکریم؛ *فقه القضاء*؛ ج ۲، قم: جامعه المفید، ۱۴۲۳ ق.
- ازکمپ، استوارت؛ *روانشناسی اجتماعی کاربردی*؛ ترجمه فرهاد ماهر، چ ۶، مشهد: به‌نشر، ۱۳۸۶.
- الهام، غلامحسین و محسن برهانی؛ *درآمدی بر حقوق جزای عمومی*؛ واکنش در برابر جرم؛ چ ۷، تهران: میزان، ۱۴۰۰.
- انصاری، مرتضی؛ *رسائل فقهیه*؛ قم: کنگره جهانی بزرگداشت شیخ انصاری (ره)، ۱۴۱۴ ق.
- تبریزی، جواد؛ *أسس القضاء والشهادة*؛ قم: دفتر حضرت آیت‌الله میرزا جواد تبریزی، [بی‌تا].
- جانپور، علی؛ *دادگاه‌های کیفری اختصاصی*؛ چ ۱، تهران: شهر دانش، ۱۳۹۳.
- حزّ عاملی، محمدبن حسن؛ *تفصیل وسائل الشیعه إلى تحصیل مسائل الشریعه*؛ قم: مؤسسه آل‌البیت (ع)، ۱۴۰۹ ق.
- حسینی بهشتی، سیدعلیرضا؛ *جستارهایی در شناخت اندیشه سیاسی معاصر غرب*؛ تهران: مؤسسه تحقیقات و توسعه علوم انسانی، ۱۳۸۳.
- حلی (علامه حلی)، حسن بن یوسف؛ *قواعد الأحکام فی معرفة الحلال والحرام*؛ ج ۳، قم: مؤسسه النشر الإسلامی، ۱۴۱۳ ق.
- خالقی، علی؛ *آیین دادرسی کیفری*؛ چ ۳۹، تهران: شهر دانش، ۱۳۹۸.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد؛ *مفردات ألفاظ القرآن*؛ بیروت: دارالعلم، ۱۴۱۲ ق.
- رستمی، هادی؛ «سیاست جنایی بخشنامه‌مدار در فرایند دادرسی کیفری»، *فصلنامه مجلس و راهبرد*؛ ش ۱۰۸، زمستان ۱۴۰۰، ص ۲۹۷-۳۲۱.
- زحیلی، وهبه؛ *تفسیر الوسیط*؛ ج ۱، دمشق: دارالفکر، ۱۴۲۲ ق.

- زراعت، عباس؛ بنیادهای دادرسی کیفری (بنیادهای کلی)؛ ج ۱، تهران: جنگل، ۱۳۹۸.
- سن، آمارتیا؛ اندیشه عدالت؛ ترجمه وحید محمودی و هرمز همایون پور؛ چ ۲، تهران: کندوکاو، ۱۳۹۲.
- فلاحزاده، علی محمد؛ حقوق اداری تطبیقی؛ تهران: شهر دانش، ۱۳۹۴.
- گلدوست جویباری، رجبعلی؛ آیین دادرسی کیفری؛ چ ۱۳، تهران: جنگل، ۱۴۰۱.
- مدرسی، سیدمحمدتقی؛ من هدی القرآن؛ تهران: دار محبی الحسین، ۱۴۱۹ق.
- نعمتی، مرگان؛ آسیب شناسی آیین رسیدگی مفاسد اقتصادی در دادگاه‌های ویژه (موضوع استجازه از رهبر معظم انقلاب)؛ گزارش پژوهشی، شماره سریال: ۹۹۲۰۰۱۱۱، تهران: پژوهشگاه قوه قضائیه، ۱۳۹۹.
- والزر، مایکل؛ حوزه‌های عدالت؛ دفاع از کثرت‌گرایی و برابری؛ چ ۲، تهران: نشر ثالث، ۱۳۹۴.
- Bentley, David J.; "John Rawls: A Theory of Justice"; *University of Pennsylvania Law Review*, Vol. 121, No. 1070, 1973.
- Berry, Brian; *Why Social Justice Matters*; Cambridge: Polity, 2005.
- Black, Henry Campbell; *Black's Law Dictionary*; 1st E.D., st. Paul: West Publishing Co., 1983.
- Cohen, Gerald A.; *Self-Ownership, Freedom, and Equality*; Cambridge: Cambridge University Press, 1995.
- Heffernan, William C.; "Social Justice/ Criminal Justice"; in: *From Social Justice to Criminal justice*; Eds. By William C. Heffernan & John Kleinig; New York: Oxford University Press, 2000.
- Human Rights Committee; General Comment No. 13: Article 14 (Administration of Justice), Equality before the Courts and the Right to a Fair and Public Hearing by an Independent Court Established by Law; U.N. Doc. CCPR/C/GC/13 (1984).
- Karmen, Andrew; "Poverty, Crime & Criminal Justice"; in: *From Social Justice to Criminal justice*; Eds. By William C. Heffernan & John Kleinig; New York: Oxford University Press, 2000.
- Owen, Stephen S., *Henry Fradella, Tod Burke & Jerry Joplin*; *Foundations of Criminal Justice*; Oxford: Oxford University Press, 2019.
- Rawls, John; *A Theory of Justice*; Revised Edition; 1st E.D., Cambridge: Harvard university Press, 2009.
- Robbins, Stephen p.; *Organizational Behavior*; 9th E.D., New Delhi: Prentice Hall, 2001.

Tomlinson, Hugh; *Towards Legal Transparency*, Justice Wide Open Center for Law, Justice and Journalism; London: City University, 2012.

Turner, Jonathan H.; *The Institutional Order*; London: Longman, 1997.

Tyler, Tom R.; "What is Procedural Justice? Criteria used by Citizens to Assess the Fairness of Legal Procedures"; *Law & Society Review*, Vol. 22, No. 1, 1988.

Walker, Samuel; *Cassia Spohn & Miriam DeLone*; *The Color of Justice; Race, Ethnicity and Crime in America*; 2nd E.D., Ontario: Wadsworth, 2000.